

המאמר להלן נכתב במקורו לכרך על ספרות מזרח תיכונית בסדרה האנציקלופדית
Dictionary of Literary Biography.
כרך זה לא יצא לאור בסופו של דבר מחוסר מימון. המקור האנגלי עבר עריכה לשונית
סופית, אך לא כן התרגום העברי.

השימוש בחומר זה מותר למטרות חינוכיות ואקדמאיות שלא למטרות רווח. המשתמשים
בחומר זה מתבקשים לציין זאת בכתיבתם.

ירושלים, פברואר 14, 2013, דר' יוסף צרניק

יצחק שמי ז"ל (1,2)

כ"ז באב תרמ"ח – ל' בשבט תש"ט

4 באוגוסט, 1888, חברון – 1 במרץ, 1949, חיפה

בתחילת 1955 הוחזרה לישראל גופתו של אורי אילן, חייל ישראלי שנתפס במהלך פעולה חשאית ברמת
הגולן ונכלא בדמשק. על גופתו נמצאה פתקה על דף מנובלה עברית נשכחת "נקמת האבות", ובה מכתב
התאבדות סתום. (3) לא ברור כיצד הגיעה לכלא דמשק הנובלה, שנכתבה ע"י הסופר יליד חברון יצחק
סרווי, יהודי פלשתינאי ממוצא ספרדי, שבחר בשם העט שמי, שפירושו בערבית הדמשקאי. מושרש היטב
באדמת ארץ-ישראל, הוא למד בצמא ספרות ושירה ערבית, ומגיל צעיר היה מסור לתחיית השפה
העברית, כאילו חי בתור הזהב של יהדות ספרד, בו הפרו העברית והערבית זו את זו.

כיום, פרשת מותו של אורי אילן היא רק הערת שוליים בקורות מרחץ הדמים. אך המסתורין האופפים
פרשה זו מזכירים את קורות יצירתו של שמי. מקורה בלתי צפוי – בחברון – עיר האבות ומערת המכפלה,
שהייתה מרכז פרעות בין ערבים ויהודים בתחילת המאה ה-20. וכשפרצה הסופה, שסופה בלידתה של
מדינת ישראל והרס נרחב של מולדתו – פלשתינה, איים זעירים של דו-קיום כמו שמי עצמו, נסחפו בזרם
בבלי הבחן. אך יצירתו של שמי צפה מתהום הנשייה, כחרוטה אל תוך מציאות אכזרית אותה היא
משקפת, מעשה אומן המשלב יצירה קשה זו עם ההגיון המעוות וחסר-הפשר של מולדתה. כמו קודמיו –
נביאי הזעם והחורבן מיהודה ומשוררי ערב הקדומים, שמי מוכה אך לא נדום בידי תסכול ודיכאון,
היתרה כי אברהם – אביהם המשותף של שני העמים – אינו מקור ברכה אלא, מקור קללה נוראית.

יצירתו של שמי – המראה ערבים ויהודים בכאבם וייסוריהם הוא נדבך חשוב בספרות החדשה של
ישראלים ופלשתינאים כאחד. במשך עשרות שנים יצירתו כמעט שנשכחה. ואז הופיעה שוב, והפעם
כמוקד עניין של קוראים פלשתינאים וישראלים, אולי כסימן של דו-קיום ממשמש ובא בין ישראל
ופלשתינה, וכן גם כמוקד עניין של קוראים באנגלית ובצרפתית – שנחשפו לסכסוך בין האיסלאם למערב,
ובקרב הקהילות המוסלמיות הגדלות בארה"ב ובצרפת, שגורלן דומה לגורלו של שמי עצמו.

כמה ממיטב הכותבים והקוראים, כמו אנטון שמאס וא.ב. יהושוע (5,4) נתפסו בקסמה של יצירתו של
שמי בעודם בנעוריהם. ושתוף הפעולה המביא עתה לפרסומה של יצירתו של שמי בערבית ובעברית עתיד

להפגיש דור חדש של צעירים ישראלים ופלשתינים עם שמי בשנות התלבנותם, ואולי ילמדו להכירו כחלק מנופם המשותף. מי יתן ופרסומה של יצירתו של שמי יתרום במידת מה לתיקון של ישראל ופלשתינה, ולתקון נשמתו של המחבר, לו ייחל הוא עצמו, (6) ותיקון יצירתו של שמי עצמה – בטול הקללה שנתקנה בה, ומציאת כוונה חדשה בתיבותיה ואותיותיה – ברכת אברהם אבינו וברכת האבות מעירו, חברון - עיר האבות – לזרעו ולארצו. מי יתן ופרסום יצירתו של שמי יתרום במידת מה גם לגיהאד חדש, מן הלב – גיהאד של שלום – שמקורו בעירו של ידיד הרחמן – חליל אל רחמן. (7)

שנותיו המוקדמות – חברון וירושלים

שמי נולד וגדל בחברון, בקהילה הספרדית עתיקת הימים בעיר שרובה מוסלמית, מוקפת בכפרים ערבים. במסורת היהודית, המוסלמית, והנוצרית, חברון קשורה במיוחד בזכרו של אברהם – מייסדן של שלש הדתות המונותאיסטיות הקשורות זו לזו. (8) באלוני ממרא בחברון נתגלו לאברהם חזיונות שסימנו את לידתן של שלוש הדתות. (9) חזיונות אלה שיאם בברית שחייבה את אברהם וצאצאיו, וסימנה את בחירתם כמושא לברכת שמים לעצמם ולכל בני אנוש. אותה הברית שבתנ"ך היא גם זו שהאסלאם והנצרות טענו מאוחר יותר שנועדו להמשיכה. ולכן, חברון, עירו של הנביא אברהם, מחזיקה במעמד מיוחד בשלוש דתות אלה כמקורן המשותף ומקור ברכה. שמה העברי של העיר – חברון נגזר עפ"י התלמוד מן חבר – והכוונה לאברהם – ידיד האל. ושמה הערבי של העיר אל חליל – הידיד – גם הוא מכוון לאברהם. ואכן, תפילה לאברהם ובקשת ברכת אבות מלאו את חללה של חברון ומשכו אליה עולי רגל במשך הדורות.

עפ"י התנ"ך קנה אברהם את מערת המכפלה מעפרון החיתי לקבורת אשתו שרה. ולפי המסורת נקברו בה האבות; אברהם, יצחק ויעקוב, והאמהות; שרה, רבקה ולאה. (10) המערה עצמה מכוסה כיום במבנה ייחודי, דמוי מבצר – אל חראם אל אברהימי – מסגד אברהם אבינו. בסיסו של המבנה, חלק מקירותיו ומן הריצוף סביבו הם מתקופת הורדוס. (11) המבנה כולל גם כנסייה מקומרת מתקופת הצלבנים שהפכה למסגד המעוטר לתפארת ומכיל יצירות אמנות מוסלמית קדומות. (12,13) ללא ספק זהו אחד האתרים המרשימים בפלשתינה וכיום גם אחד מן הנושאים הרגישים במחלוקת הפלשתינית-ישראלית.

הקהילה היהודית בחברון הפכה למרכז תורני חשוב כשהגיעו אליה גולי ספרד לאחר הגרוש ב-1492 לספירה, ובמאה ה-17 הפכה העיר למרכז חשוב ללמוד הקבלה. הקהילה האשכנזית נוסדה במאה ה-19 כשהגיעו חסידי חב"ד, ובתחילת המאה ה-20 היתה חברון חלק מן הישוב הישן – הקהילה היהודית הקטנה בטרם החלה העליה הציונית – שהתרכזה בארבע ארצות – ירושלים, חברון, צפת וטבריה. (14,15)

אביו של הסופר נודע ככחם אליהו, ובפי הערבים נקרא שמו שאמי – הדמשקאי, שכן הגיע לחברון מדמשק. הוא סחר בבדים ובחוטי משי, ובמסעותיו הגיע עד להודו. עם ילדיו דבר בערבית, שהייתה שפת ילדותו של שמי. אמו של יצחק, רבקה קסטל, חברונית ממשפחה ספרדית מכובדת היה צעירה בשנים רבות מבעלה, שכן הייתה אשתו השלישית לאחר שהתאלמן והתגרש. עם ילדיה דברה לאדינו - שפת

ילדותו השנייה של שמי. האם הייתה עדינה ורכת דיבור בניגוד לאב הסמכותי והקפדן. המשפחה חיה ברובע היהודי ונהלה אורח חיים מסורתי. אך הקהילה היהודית בחברון, בניגוד לקהילה בירושלים, חיה ביחסים הדוקים עם שכניה הערבים.

יצחק החל את לימודיו בתלמוד התורה המקומי, ומאוחר יותר עבר לישבת שדה-חמד בראשות רבי חזקיהו מדיני (17,16). רבי מדיני היה סמכות הלכתית מוכרת, אך הישיבה הייתה שקועה גם בלימודי הקבלה, ואין ספק שהטילו חותמם על שמי. באותה תקופה לא הייתה העברית שפה מדוברת, ושפת ההוראה ברוב המוסדות היהודיים בפלשתינה ומחוצה לה לא הייתה עברית. אולם בישבת שדה-חמד שימשה העברית כשפת ההוראה עוד לפני החייאת השפה כשפת דיבור. אין ספק שבישיבת שדה-חמד רכש שמי את השליטה בשפה העברית. עובדת היותה של הערבית - שפה שמית דומה - שפת ילדותו, תרמה לכך שסגנונו העברי של שמי ייחודי בהשוואה לסופרים חדישים מוקדמים אחרים, שכן בדרך כלל שפת אמם הייתה היידיש או שפה מזרח-אירופאית אחרת.

בנעוריו החל שמי קורא ספרות חולין עברית בספרים ששאל מספרייתו של אהרון מני, מורה מקומי ובן לאחת מן המשפחות הספרדיות שהנהיגו את הקהילה בחברון. כנער גם קרא את הנובלות ההיסטוריות של גיורגי זיידן - מראשוני המשכילים הערביים - ואלה הותירו בו רושם עז. (18) שמי החל להקשות על הרבנים, שהבינו שהפך לחסיד ההשכלה. (20) וכך, כשנה לאחר פטירתו של רבי מדיני, יחד עם חברו מנוער, דוד אבישר, נתבקש לעזוב את הישיבה.

בגיל 17, למרות התנגדותו של אביו, עזב שמי את חברון והחל בלימודיו בסמינר עזרה בירושלים - בכוונה להיות למורה עברי. (21) אז נטש את מסורת המשפחה, החליף את בגדיו המסורתיים בבגדים אירופאים מודרניים, וחדל משמירת מצוות מדוקדקת. הוא הקדיש את עצמו לתנועה להחייאת הלשון העברית, אך שפת ההוראה בסמינר עזרה הייתה עדיין גרמנית. ולמרות ששמי נאלץ ללמוד גרמנית, שפה זרה, ולמרות שחי בדוחק, נראה מאושר בשנות לימודיו בעזרה והיה מרכז העניין לבני הנוער היהודיים בביקוריו בחברון.

בירושלים נחשף שמי לראשונה לקהילה יהודית חילונית. וכאן כתב את ספוריו הראשונים. שמי ובן זמנו שי עגנון, עולה חדש מגליציה, פרסמו את סיפוריהם הראשונים בגיליון הראשון של כתב-העת העומר (8-1907). (22) סיפורו הראשון של שמי היה עקרה וספורו הראשון של עגנון היה עגונות, שניהם טיפלו במצבן העגום של נשים בקהילה היהודית הספרדית והאשכנזית. (23)

בירושלים פגש שמי לראשונה את המהגרים היהודיים ממזרח אירופה שהפכו למנהיגי היישוב ברבות השנים, קבוצת צעירים קרובה לו בגילם, שכמוהו עזבו את בתי הוריהם תוך מחלוקת, נטשו את אורח החיים היהודי המסורתי, והגיעו לפלשתינה - שהיתה זרה להם לחלוטין. שמי התיידד עם יצחק בן צבי ורחל ינאית בן צבי. (24,25) בתקופה זאת גם פגש לראשונה ביוסף חיים ברנר, מאורע מיוחד שרושמו ניכר

עדיין עשר שנים מאוחר יותר: "מהיום ההוא" – כתב – "קשה היה לי להיפגש עם בן אנוש זה. הרגשת בושה קשה של ערום הנשמה הדומה במקצת להרגשת בתולה תמה לגלות את מערומי בשרה". (27,26) בזמן לימודיו בעזרה, התאבדה אמו של שמי, לאחר שסבלה מדיכאון בעקבות פטירתו של אחיה. אין ספק שמותה היה מכה קשה לשמי גם מכיוון שבניגוד לאביו תמכה האם בחינוכו החילוני בירושלים.

מורה, סופר, ופעיל בקהילה

לאחר שסיים את לימודיו קבל שמי מספר משרות הוראה. תחילה לימד ערבית ועברית במושבות גדרה ועקרון שנוסדו ב-1884 ו-1882, כחלק מעלייה טרום-ציונית, ונוהלו ע"י פקידי הברון הצרפתי אדמונד דה רוטשילד. באותה תקופה היתה עקרון במוקד המאבק להחייאת השפה העברית – פקידי הברון ניסו להשליט את הצרפתית כשפת הלימוד במושבות, אך האיכרים, יהודים מפולניה, התנגדו לכך. (28) שמי נשאר בעקרון רק תקופה קצרה, ובסוף תר"ע (1910) קבל משרת הוראה בדמשק, שם נשאר עד סוף תרע"ג (1913).

מדמשק פרסם שמי מאמר בשלשה חלקים ב"האחדות" ובו תאר את הקהילה היהודית שם, שהייתה שרויה בניוון ודעיכה (31), מעבר לעוני, נשים יהודיות עסקו בבידור זול ובזנות. שמי ראה בחוסר חינוך יהודי וכללי את מקור הבעיה, ואת רמת הלימודים בביה"ס הצרפתיים של אליאנס כבלתי מספקת. (29) בדמשק שיקע עצמו שמי בלימוד ההיסטוריה והתרבות הערבית. (30)

לאחר מכן עבר שמי ללמד בקהילה היהודית בפיליפופוליס (כיום פלובדיף) בבולגריה, לשם נסע זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ושם נשאר במשך 7-8 שנים. (31) בבולגריה פרסם מאמרים בהשוואת לגבי חינוך יהודי. בבולגריה גם נשא לאישה את פנינה גינגולד, אשכנזיה, ילידת אירופה, משכילה, וציונית. היא הגיעה לבולגריה מפלשתינה ללמד שם. בנם יחידם, ידידיה, נולד בבולגריה ב-1918. (32)

שמי ואחיו נשאו נשים אשכנזיות, בניגוד למסורת הדורות, ובכך שקפו את השינוי המפליג בקהילה היהודית בפלשתינה. בזמנו דברו הספרדים לאדינו, שמקורה בספרדית של ימי הביניים, והאשכנזים דברו יידיש, שמקורה בגרמנית של ימי הביניים. עברית הייתה השפה המשותפת לשתי הקהילות. וכך, נישואים בין העדות היוו מפתח להקמת בית דובר עברית בפלשתינה. נטייה זו החלה בנישואיו של איתמר בן אבי – בנו של אליעזר בן יהודה - ללאה אבו שדיד, בת למשפחה ספרדית מכובדת, לאחר סקנדל רומנטי שנמשך שנים מספר בתחילת המאה. (33)

לאחר תום מלחמת העולם הראשונה חזר שמי מבולגריה לחברון. הקהילה בחברון היתה נתונה בעוני ובדעיכה מהירה. כעת קטנה למחצית גודלה בחילת המאה ה-20, וב-1923 נותרו בה פחות מ-500 נפש. (47) בחברון לימד שמי בבית ספר יהודי ובבית ספר ערבי באותו הזמן

למרות בדידותו בקהילה היהודית הקטנה בחברון, ולמרות היותו בן היישוב הישן, הכיר שמי היטב את מנהיגי העלייה השנייה. (35) הוא גם השתתף כציר באסיפת הנבחרים הראשונה של יהודי ארץ ישראל ב-1925, (36) וב-1929 נתבקש ע"י בן גוריון והנהגה היהודית ליעץ בענייני ערבים, שכן ההסתדרות – ארגון העובדים היהודיים – רצתה לפעול גם בין העובדים הפלשתינאים (37,38). שורשיו העמוקים של שמי באדמת הארץ, היכרותו הקרובה את אנשיה ונופיה מתוארים בהערצה גם ע"י רחל ינאית בן צבי בזיכרונותיה, (39) והניגוד עם זרותם של העולים החדשים ממזרח-אירופה בולט.

בחזרו לחברון החלו חייו של שמי להתדרדר, חסכוניותו שהושקעו בבולגריה באגרות חוב אוסטרו-הונגריות איבדו לחלוטין את ערכן בתום המלחמה. הוא חי על סף העוני למרות שהחזיק בשלוש משרות חלקיות – מורה בבי"ס יהודי, מורה בבי"ס ערבי, ומזכיר הקהילה היהודית.

בחברון החל שמי לסבול מהתקפי דיכאון, שכללו חלומות בעתה ובהם חזיונות אובדן ומוות. בחזרו לחברון ב-1919, הוא מצא את העיר קודרת וזמן קצר אח"כ סבל מהתקף הדיכאון הראשון: *"הנני חש שהקרקע מתחת לרגלי הולכת ושוקעת ואני טובע, והרגשה זו היא משונה, מיתה רוחנית בתוך אטמוספירה של רפש שכזה, לוחצת את הלב עד כדי מחנק"*. (40) התקפי דיכאון צרו על שמי במשך העשור הבא. למרות שב-1922 נראה היה תחילה שהשתפר מצבו, נתקף אח"כ בדיכאון כבד: *"תמו חיי איש, שירו קצר..."* כתב בתרפ"ח (1925) *"פחד נורא מקפיא את כל יצורי, שלא אשטף במשבריו ולא אפול אל התהום, אל מחשכי האופל. הייסורים גדולים מנשוא, וסוף סוף מפחד המוות אני עוצם את עיני ומתנפל ברצוני"*. (41)

למרות קשיים אלה, היה שמי פעיל בחיי הקהילה היהודית הקטנה בחברון בשעותיה הקשות. כמזכיר הקהילה, יחד עם נשיאה – מנשה מני - דרש הגנה מלאה ע"י השלטונות הבריטיים לקהילה. בשנת 1920 דרש והשיג את בטול מכתבו של קפטין צ'מפיון, מושל חברון, שפקד על הקהילה היהודית להנעל בבתי בעת הפגנות של המוסלמים עם חזרתם מן העלייה לרגל לנאבי מוסה. מאוחר יותר באותה שנה פעלה ההנהגה היהודית, ושמי בכללה, להקמת אגודת יחידות ערבית-יהודית, שהמשיכה לפעול במשך שנתיים. (42)

כשפרצו הפרעות ב-1921, שמי, פנינה, ובנם הפעוט נסו מביתם בעזרת חברים ערביים לביתו הבטוח של מנשה מני. כמזכיר הקהילה היהודית שלח שמי טלגרמות לחבר הלאומים - שקדם לאומות המאוחדות ושנתן את המנדט בפלשתינה לבריטים בתום מלחמת העולם הראשונה - בהן מחה על הפקרת הקהילה היהודית בחברון ע"י המשטרה הבריטית (43). הפרעות של 1921 הותירו בשמי פחד עמוק, אין אוניס, והשפלה, בפרט מכיוון שסבר שהיה מקובל בקהילה הערבית: *"יומיים ושלוש היינו מוכרחים להתבצר בחורים ובסדקים... בהכרה שהנך משולל כל התקוממות ומרידה, והציפייה הייתה משפילה"*. לכוד שוב ברובע היהודי כתב *"שוב בין כתליהם ומנוס אין"*. (44)

משמחה אשתו פנינה בחברון ב-1925, נותר שמי לבדו מטופל בבנו בן השבע ובאביו הזקן, החולה, והעיוור. אביו נפטר לאחר מחלה ממושכת ב-1927 (כ"ח באדר א' תרפ"ז). מות האב לא עזר לרפא חברות ישנות: "אבל בכל זאת המות הזה לא אגיד שבא באופן פתאומי, היה בכוחו לעורר את הפצעים הישנים שהעלו קרום, והמוגלא התחילה להתפרץ שוב ממכה הנושנה. " כל חייו היו שורה ארוכה של פגעים. כמתרושש התנהל בחיים ורש וחסר כל היה במותו. יחידי היה במותו, הבנים לא עמדו על ערשנו " (45) למרות ששמי ברור בביקורתו את אביו, סופו שלא היטיב ממנו כהורה.

זמן קצר אח"כ ב-1927 (אייר תרפ"ז) נשא שמי לאישה את שרה קליש, שעלתה מארה"ב על מנת להינשא לו. הם נפגשו לראשונה בדמשק, כ-15 שנים קודם לכן, כששניהם שרתו שם כמורים. שרה הייתה צעירה אירופאית משכילה שהגיעה מרוסיה לדמשק ובחרה לשרת קהילה ענייה שעדיין לא התאוששה מעלילת הדם – היא היתה בברור אישה עצמאית ואמיצה. (46) משפרצה מלחמת העולם הראשונה עזבה שרה את דמשק ואח"כ היגרה לניו-יורק, שם למדה בבי"ס לאחיות. לאחר שאבדה קשר עם שמי בזמן מלחמת העולם הראשונה, היא כתבה לחברון בניסיון למצאו. כשהגרה לפלשתינה – א"י להינשא לשמי, הסכימו השניים שידדיה יהיה ילדם היחידי, (47) והוא אכן גדל להחשיבה כאמו.

בשנים אלה שכר שמי בית ובוסתן – גן עצי פרי- מאפנדי מקומי – בעל אדמות עשיר ומשכיל – שהיה גם ידיד המשפחה. (48) שרה, שהיתה אחות מדופלמת, טפלה בשלוש נשותיו של האפנדי ובילדיו. בפרט משחלו במחלות עיניים שונות. כמחווה של ידידות הלבישו הנשים הערביות את שרה בבורקה, השמלה המסורתית בעלת כסוי הראש, ולקחוה לביקור במערת המכפלה, שנאסרה באותה תקופה ליהודים. בזמן הקיץ בלו בני משפחת שמי עם משפחת האפנדי בכרמים מחוץ לעיר. המשפחות גם בקרו זו אצל זו. שמי התיידד עם אחרים מנכבדי הערבים בחברון, ובלה מזמנו בבית הקפה המרכזי בעיר, שם עשינו נרגילות ושחקו שש-בש.

כמו אחיו, יצחק, גם לדוד שמי היו חברים רבים בקרב הערבים בחברון, והוא חזר לבקרם אחרי 1967, והם גם באו לבקרו בירושלים. דוד ביקש לעזור למשפחותיהם של אלה שהצילו משפחות יהודיות בחברון ב-1921 וב-1929 בזמן המאורעות, כגון משפחתו של חגי עיסא אל כורדייה. (49) חבריו הערבים בקשו את עזרתו כעו"ד בעיקר בפניות לממשל הצבאי. באותו זמן נסה גם דוד שמי לאתר את גיסתו. אשתו הייתה שרה שניאורסון, בת חברון, אשכנזיה ממשפחת חסידי חב"ד בעיר. אחת מאחיותיה, מבין שמונה אחים ואחיות, ברחת בתחילת המאה ונשאה למוסלמי. אחות זאת ומשפחתה והפכו לפליטים ב-1948, ועקבותיהם לא נמצאו.

במגוריו מחוץ לרובע היהודי קיווה שמי גם למידת פרטיות. אולם זה לא מנע את הסכסוך עם הרבנים האשכנזיים, שמצאו שמשפחתו בישלה בשבת בניגוד להלכה. (50) משסירב שמי להמציא הצהרה בכתב שלא יחלל את השבת, פוטרה אשתו שרה ממשרתה כמורה. בכך נעשו חייהם בחברון לבלתי נסבלים, (51) והמשפחה עזבה למזלה את חברון ועברה לטבריה ב-1928, לפני הפרעות של 1929, שהביאו את הקהילה

שנותיו המאוחרות – שתיקה ודיכאון

שמי זכה לתקופת אושר בתחילת חיו בטבריה, אך במכתבו מטבריה ב-1928 הוא כותב לידידו דוד אבישר "יחש אני חסרונם של הערבים" – חבריו הערבים מחברון היו חלק בלתי נפרד מחייו. (52) שמי בילה את רוב חייו בערים בא"י בהם חיו יהודים וערבים, ורק מעוט זמנו ביישוב החדש – בגדרה ועקרון.

התקף דיכאון נוסף פקד אותו באדר תרפ"ט (תחילת 1929), שהיה קשה במיוחד לאשתו ובנו. פחות משנה מאוחר יותר בחשוון תר"ץ (נובמבר-דצמבר 1929) הוא התאושש, ובהתייחסו למצבו הקודם קרא לו "מחלה...שיגעון...חלום בלהות אפוף חזיונות, שנאתי את עצמי ואת הקרובים לי". (53) במכתב לבורלא בתרפ"ח הוא השתמש במונחים קבליים לתאר את מחלתו: "הרי אפשר כאן לעבוד וליצור ולמצוא תיקון לנשמות הפגומות המתרוצצות בי ומסביבי". (54)

ב-1931 עבר שמי עם משפחתו לחיפה, שם לימד ערבית באחד מבתי-הספר הטובים בפלשתינה – בית הספר הראלי העברי, שנוסד גם הוא על ידי עזרה, ושבו סיים בנו ידידיה את לימודיו. בחיפה נפטרה שרה אשתו ב-1943, ושמי נשאר אלמן בשנית.

לאחר 1929 כתב שמי מעט מאוד, למרות שסופרים ועורכים עודדו אותו לכתוב עוד. הוא חזר וקבע שהתגברות האלימות בין יהודים לערבים היא סיבת שתיקתו, ושהמצב אינו מותר מקום לאדם כמוהו וליצירתו: "בתקופה זו הרת זעם וזוועה בינינו ובין שכנינו אולי לא היה מן הראוי להתעניין בהם ובחייהם" (55) – יצירתו נראתה כעוסקת באויבים. מעבר לכך שמי היה זר לקוראיו, רובם מהגרים ממזרח-אירופה. בעיני רובם נלקחו יצירותיו מעולם זר, כאילו נכתבו בידי ערבי. ובנוסף לכך, מראהו ודיבורו של שמי נראו ונשמעו כשל ערבי, וכן מבטאו הספרדי הטהור בעברית. ואכן גרשון שקד קבע ששמי הוא "סופר יהודי ערבי שכתב בעברית" (56).

גם כאיש צעיר סבל שמי מאמפיזמה, ומחלה זו הציקה לו יומם ולילה בעשור האחרון לחייו. שמי נפטר ב-1949 בחיפה, בגיל 60. זמן קצר לאחר תום המלחמה שהביאה לעצמאות ישראל – מטרה שלמענה פעל ולה שאף. אך חזונו כלל גם את הערבים - חורבן חיי הערבים בארץ ומראה זרם הפליטים גרמו לו עוגמת נפש, ומבוקשו לחזור לחברון לפני מותו לא התגשם.

סיפוריו של שמי – ייחודיים בתולדות הספרות הישראלית והפלשתינאית

בקורת עכשווית של הספרות הפלשתינאית המודרנית מצביעה על מיעוט או חוסר בסיפורת בתקופה שלפני 1948 (57) עיסא בולאטה קושר את התפתחות הספרות הפלשתינאית לתנאים בעולם הערבי בכלל ובפלשתינה בפרט. (58) תחילת הזרם החדש במאה ה-19 עיקרו במצרים ובלבנון, והוא ניכר בפלשתינה רק בסוף המאה ה-19 עם התפתחות מערכת החינוך העותומנית והמוסלמית ועלייה ברמת ההשכלה. זרם

זה נהפך לניכר יותר בתחילת המאה ה-20, עם עלייה ניכרת במספר בתייה"ס שנוסדו ע"י כנסיות מקומיות או ע"י מיסיונרים פרוטסטנטים, שלימדו תלמידים מוסלמים ונוצרים כאחד, חשפו אותם לשפות זרות מחוץ לטורקית, והכינו אחדים מהם להשכלה גבוהה במערב. הופעת בתי דפוס בפלשתינה יחד עם קבלת החוקה העותומנית ב-1908, שלראשונה הבטיחה זכויות אזרחיות, הביאו לייסודם של עיתונים פלשתינאים: אל כרמיל – הכרמל בחיפה (1908) ופיליסטין – פלשתינה - ביפו (1911).

חליל ביידיס (1875-1947) החל לפרסם תרגומים מן הספרות הרוסית, וב-1924 פירסם קובץ ספורים שכתב הוא עצמו מאסאריח אל-אד'חאן - מרעה לנפש. ביידיס יחד עם יסחק מוסא אל-חויסיני (1904-1989), מחבר זיכרונותיה של תרנגולת - מאז'אקיראת דג'אג'ה (1943), נחשבים למחברים הראשונים של סיפורת פלשתינאית. אך רוב הסיפורת מאותה תקופה נראית עתה כחינוכית בטבעה. לכן קובע מוחמד סידיק שסיפוריו של גוברא איברהים גוברא (1924-1990), שנכתבו בשנות ה-40 והתפרסמו בשנות ה-50 הם "הדוגמאות הראשונות בעלות המשמעות" ופרסום ספרו של ע'אסאן כאנאפאני (1938-1972) ר'יג'אל פיל שמס – גברים בשמש (1963) היה 'סימן להתפתחות ניכרת בסיפורת הפלשתינאית'. (60,59)

שמי אמנם כתב מחוץ לזרם המרכזי של הספרות הפלשתינאית, וכן מחוץ לזרם המרכזי של הספרות העברית, אך הוא בולט בדיעבד כאחד מחשובי הסופרים הפלשתינאים של תחילת המאה ה-20. הוא ניכר ביכולתו לעבד נושאים מקומיים אל תוך צורות ספרותיות מודרניות כנראה בנקמת האבות – נקמת אל-אבה (1928) ובסיפוריו הקצרים בין חולות הישימון - חמאמה (1913), וג'ומעה אל-אהבל (1933). (61) בכותבו ספרות פלשתינאית בעברית הקדים את אנטון שמאס, שיצירתו המוכרת ביותר – ערבסקות (1986) נכתבה במקורה בעברית. ההפריה ההדדית בין ספרות עברית וערבית נכרת גם ביצירתו של מחמוד דרוויש.

התפתחותה של ספרות פלשתינאית חדישה אינה ניתנת להפרדה מהתפתחותה של הלאומיות הפלשתינאית. מחויבות מלאה למטרות הלאום היא המאפיין המרכזי של הספרות הפלשתינאית גם כיום. ואכן, רבים מאותן הדמויות פעלו להחדרת תודעה מודרנית ותודעה לאומית יחדיו. הבולט שבהם הוא חליל אל-סאכאכני (1878-1953). יחד עם נכלא זורייק (1859-1921) וחליל ביידיס, יצרו שלושה קבוצה רבת השפעה של מורים ערביים שבסיסם בבתי-ספר נוצריים מודרניים בירושלים, והיו מחלוצי הלאומיות הפלשתינאית בשנים בהן למד שמי בסמינר עזרה בירושלים. אין בידינו כל מידע לגבי מגעיו של שמי עם ערביי ירושלים באותה תקופה, אך סביר להניח שפקד את בתי הקפה במזרח העיר, שבחלקם התנהלו דיונים פוליטיים, כפי שנהג לעשות מאוחר יותר בחייו.

הנובלה נקמת אבות – נקמת אל-אבה עוסקת גם היא בנושאים הרגישים שבצומת בין לאומיות ודת בפלשתינה. (63) נושאים אלה משמעותיים כאז כן היום לאחר כמעט 80 שנה. הספור מבוסס על העלייה לרגל ממערת המכפלה – אל-חאראם אל-אברהימי - בחברון לנאבי מוסא – קבר משה - שליך יריחו. שני קברים אלה עומדים במרכז הפולחן המוסלמי בפלשתינה, ובאותה מידה, מציינים שניים מן הנביאים

המוסלמים הקשורים לדת היהודית באופן בולט ביותר. (62) ובכל-זאת, העלייה לרגל לנאבי מוסא ציינה מידי שנה את תקופת המהומות בעשורים הראשונים של המאה ה-20. לא במקרה בחר סופר פלשתינאי יהודי, יליד חברון, בנושא זה כמסגרת לסיפורו.

המאורעות בספור זה מקורם במציאות, כפי שמציין שמי עצמו בהערת שוליים, ותיאורי העלייה לרגל – בסיסם בזיכרונותיו של שמי שהשתתף בתהלוכה בעצמו. יחד עם אחיו, דוד, כאורחיו של חבר ערבי, למרות שבאותה תקופה לא היה סביר שלא-מוסלמים ישתתפו בתהלוכה, שהייתה מוקד לתסיסה נגד הבריטים ונגד היהודים. תיאוריו של שמי על כן גם משלימים תיעוד היסטורי אחר של העלייה לרגל לנאבי-מוסא, מאורע מרכזי בחיי המוסלמים בפלשתינה שנפסק בסוף שנות ה-20. לדוגמא – השירה המובאת ע"י שמי מפי הדרווישים בשבחו של מוסא כלים אללה – משה בן דבר ה'. קרוב לוודאי ששירה זאת היא תרגום מדויק מערבית לעברית של שירה סופית פלשתינאית שיתכן שלא נשתמרה מחוץ לספור זה.

הנובלה מצביעה על היריבויות ההרסניות בין משפחות וערים בפלשתינה, הצעות אפילו בעת מאורע האמור לאחדם, כמו העלייה לרגל לנאבי מוסא. מעבר לכך – הספור מצביע על הגבול הדק שבין דבקות דתית ואלימות. מסרים אלה יפים גם לקורא העברי כמובן. הדגשת יתר של מסרים לאומיים או פוליטיים יכולה להפוך לאבן נגף לספרות הפלשתינאית בשאיפתה להכרה בינלאומית, כפי שקובע מוחמד סידיק. שמי הכיר מכשלה זו מראשיתה ביצירתו של ג'ורג'י זיידן, ונזהר שלא ליפול בה. וכך – למרות שניתן לקרוא ביצירתו של שמי רבדים רבים הנוגעים לנושאים עכשוויים לגבי פלשתינאים, יהודים, נשים וגברים, וקל למצוא בה עומק הבנה בנושאי דת מוסלמיים ויהודיים, תמיד נזהר להמנע מלהביע קול מוסרני,חינוכי, או למדני.

כסופר בן ההשכלה, מבטא שמי בסיפוריו התנגדות לדת הממוסדת ומוחה על היחס המשפיל לנשים בחברה היהודית והמוסלמית - נושא החוזר ונשנה בסיפוריו. סיפורו הראשון העקרה שמקומו בקהילה הספרדית בפלשתינה בזמן הטורקים מסופר בקולה של אישה שהוכרזה כעקרה, ושבעלה, בהתאם למנהג הספרדי, נשא לו אשה שנייה על מנת שלא ישאר חסר-צאצאים. בסיפורו האחר, אב ובנותיו, שמקומו בקהילה הספרדית בדמשק, מוחה שמי על הזנחת חינוך הנשים, שבלא גבר אינן יכולות לפרנס את עצמן ובכך נדחקות לעוני ולהפקרות. מחאה דומה הוא מביע גם במאמריו, שם תוקף שמי ישירות את הקהילה היהודית בדמשק ומנהיגיה ומוחה על מצב נשות הקהילה. (65)

מיקח וממכר בנשים בחברה המוסלמית מופיע בשיאו של הסיפור בין חולות הישימון. בנסותו לשכנע את הבדואי העני למכור את סוסתו יקרת הערך, מציע לו השייך את בת אחיו הצעירה לאישה כחלק מן העסקה. הבדואי העני היה יכול להתחתן עם בת אצולת ערב ולזכות בכל! סיפור זה ככולו, אודות הבדואי וסוסתו, ניתן לקרוא גם כמשל על יחסי גבר ואישה, נושא שנידון ישירות רק לעיתים רחוקות בסיפורי

העם הערביים. אך הצגתם זה לצד זה של האישה והסוסה או הנאקה היא מסורת עתיקת ימים בשירה הערבית, וניתן למצאה כבר במועאלאקאת – השירה הערבית הקלאסית מן התקופה הטרומ-אסלאמית שבסיסה בסיפורים מחיי הבדואים ובמקורה הועברה בעל פה. (63) סיפורי הבדואים הועברו גם הם בעל פה אל תוך המאה ה-20, עת נאספו חלקם, ואכן גרסאות שונות של ספור זה ניתן למצוא בקובצי סיפורים בדואים. ספור זה הוא אחד מסיפוריו האהובים של שמי, הטעם העממי ניכר בו היטב. ניתן לצינו במילותיו של שמי עצמו לגבי מיטב כתביו של ג'ורג'י זיידן – "רוח המדבר והערבה נושב משורותיהם".

תיאורים המגנים מנהגי דת ומסורת, יהודיים ומוסלמיים כאחד, חוזרים ומופיעים לאורכה של יצירתו של שמי ומציינים את עמדתו כמשכיל מזרח-תיכוני מוקדם. נקמת האבות משקף את הדבקות הדתית בקברים קדושים באור קודר, ומאיר את הקו הדק המבחין בין דבקות דתית לבין אלימות ושפיכות דמים. העקרה וכופר נפש מצביעים על מסורות יהודיות במרעיתן. אב ובנותיו מציג אב הדבק במסורת, אך מזניח את בנותיו. הבריחה מוחה על הטיפול בזקנים בקהילה הספרדית – בתארו את ימיו האחרונים של חכם קמחי – שמו כשמה של משפחת רבנים נודעת שכמותה כאצולה בקהילה הספרדית. ג'ומעה אל-אהבל – בניגוד משתמש בשם המזכיר את ג'וחה הטיפש - שם נפוץ בסיפורי עם ערביים. והמשותף לכל אלה - הסוף המר הבלתי נמנע.

הנובלה נקמת האבות, אינה מזכירה כל גיבור יהודי, אך הכותרת, קרוב לוודאי נכתבה כחלופה הגובלת בחלול הקודש של הברכה העתיקה והמרכזית בסדור התפילה היהודי – ברכת האבות. (67) הכותרת רומזת שהאבות, אברהם, יצחק, ויעקוב הקבורים בחברון, אינם מקור ברכה לצאצאיהם - ערבים ויהודים, אלא מקור קללה, אלימות, ושפיכות דמים. הנובלה המתמשכת מחברון לקהיר דרך עמק הירדן מתארת חלק מן האלימות שנקשרה במוסאם – העלייה לרגל לנאבי מוסא בשנות ה-20, וניתן לראות בה גם אזהרה ונבואה ליהודים ולערבים בדבר אלימות עתידה לבוא. נקמת האבות אכן המשכה להדהד בשנים שחלפו מאז פרסומה בתוך גלי האלימות בחברון – עיר מולדתו של שמי - ובארצו – המאורעות בחברון ב-1929, מותו של אורי אילן ב-1955 בכלא דמשק על רקע דמדומיה של הקהילה שם, מאורעות רצחניים בתוך מערת המכפלה ב-1994 ואח"כ, ואלימות ומוות בחברון ובסביבתה גם בעת כתיבת שורות אלה. (65)

קוראים יהודיים יכלו לצפות מסופר יהודי תושב חברון לקול חסוד הדבק בקברי האבות ומגנה את אלימות הערבים כנגד היהודים בחברון, שמי לעומת זאת מתאר מוסלמים בתוך עולמם שלהם, ומתעלם כמעט לחלוטין ממצואותם של היהודים בפלשתינה. ובכל זאת, כשנתפרסמה הנובלה, היא זכתה לביקורות נלהבות בין מבקרי הספרות העברית. (66)

אך סיפוריו של שמי מראים גם אהדה ליחיד בחיפושיו – הדרווישים הרוקדים ומזמרים בנקמת האבות והפגישה המקרית של האב עם המוסלמי בתפילתו באב ובנותיו. מעבר לכך, בפרט בשנותיו האחרונות כתב שמי חזיונות בעלי גוון דתי מיסטי. חזיונות אלה מופיעים כבר בנקמת האבות בקשר עם עשון חשיש

ע"י הגיבור. (67) והם מופיעים גם בהתכתבותו הפרטית ובקטע שלא הגיע לדפוס ונמצא בעיזבונו, הכולל חזיון אפוקליפטי מוסלמי - "ברגע זה השתרע לעיניו על פני השמים מעל לחודה של כיפת המגדל חזיון איום של יום הדין. המלאך גבריאל תקע בשופר ויהי מהלך אימים בקולות האדירים שבקעו ממנו. רגלו האחת של הנביא על המגדל, והשנייה על הקעבה. מימינו עמד המלאך... ולהט חרב הנקמה בימינו והוא מניפה כגלגל אורה מעל לראשו..."

מכתב לאבישר (תרצ"ט, 1939) כולל חלום אחר בעל גוון מיסטי אף שנימתו שונה לחלוטין - "פתאום נפתחה דלת, פס אור רחב השתפך על מרצפת הרחוב והאיר את החשכה. מסביב קולות נגינה נפלאים, צלילים חרישים מתוקים התמלטו ומלאו את לבי חדווה. העפתי עין - ומסביב לשולחן המלא מכל טוב ברכת השמיים ומתנובת הארץ, על רצפה רבודה שטיחים וכרי משי, ישבו בהסבה כל הזקנים החברוניים שלנו, בעלי הזקנים הלבנים והלחיים האדומות. כל אחד החזיק גביע זהב בידו, מלא ביין שריחו נדף למרחקים. עמדתי על יד הדלת רגע קט, בשקט פיננו לי מקום... ומבלי להפסיק את נגינתם הושיבוני על ידם..."

חלום אחר של שמי היה לכתוב ספר שכולו מוקדש לחיים בחברון. במכתבו לחברו דוד אבישר כתב: "אספר לך קצת מחלומי. בשבוע שעבר נדדה שנתי, ומתוך מחשבתי הרהרתי על ספר שלם שיתאר את חיי חברון. זה היה צריך להיות כרך של אלף עמודים ויותר, ואולם רק חוליות חוליות הוא עשוי" - שמי מעולם לא הגשים את חלומו זה.

מאמרים על ספרות ערבית, תיאטרון וחברה

קשריו העמוקים עם הקהילה הערבית בחברון, היותו דובר ערבית מבית אביו, ולמדנותו הפכו את שמי לבקי בתרבות ערב. התעניינותו וידענותו התבטאו במאמרים וסקירות שכתב עבור עיתונים וביטאונים עבריים.

שמי הוקסם מחייו ויצירתו של ג'ורג'י זיידן (1861-1914), וקל להבין מדוע - מקבילות רבות ניכרות בין חייו ושאיפותיו של שמי לזיידן. (68) כבן המיעוט היווני-אורתודוקסי בלבנון, בילה זיידן את רוב ימיו בחברה המוסלמית, בעיקר במצרים, וקידם את השפה הערבית והתרבות המוסלמית. זיידן גדל בעוני, ובצעירותו החל בלימודי הרפואה באוניברסיטה האמריקאית בבירות (69). לימודיו נקטעו כשהאוניברסיטה, שנוהלה ע"י מיסיונרים אמריקאים שמרניים פיטרה כמה מן הפרופסורים הבכירים כיוון שלימדו את תורת מוצא המינים של דרווין. רוב התלמידים, ובתוכם גם זיידן, עזבו את לימודיהם במחאה. מאוחר יותר בחייו, כשהיה כבר דמות ספרותית ידועה, ומנהיגה של תנועת התחייה הערבית (נאהדה) הלאומנית-חילונית, נקלע שוב למחלוקת דתית. משרת פרופסור להיסטוריה ערבית הוצעה לו באוניברסיטה המצרית שנוסדה לא מכבר. אך ההצעה בוטלה אח"כ בעקבות לחץ מצד מוסלמים קנאים.

מאמציו של זיידן לחדש את השפה הערבית גם הם יצרו התנגדות מצד קנאי הדת; שראו בצעדיו סיאוב לשון הקוראן הטהורה. זיידן ראה את עצמו כמנהיג תנועת ההשכלה בחברה הערבית – ויש הרואים בו גם אבי התנועה הפנערבית, כיוון שבמאמציו לחדש את הלשון הערבית חתר לשמור על הערבית כלשון הרשמית במצרים וברחבי העולם הערבי – תחת לחץ לאמץ ניבים מקומיים – ובכך שימר את אחדות העולם הערבי. כחלק מהתעניינותו בחידוש השפה הערבית, זיידן אף עסק בלימוד השפה העברית! (70)

משפט הפתיחה של צמד המאמרים של שמי על זיידן מספק היבט שכביכול סותר, אך למעשה משלים את דמותו של שמי עצמו כפי שהיא עולה מיצירתו הבדיונית - 'הערבים – אחר התגלות האסלאם והתבססותו, ואחרי ניצחונותיהם וכיבושיהם המרובים, לא הצטיינו בכל סעיפי האמנות היפה, ורק בספרות בצרו להם עמדה חשובה מאוד'. וכך, בכותבו מאמר ספרותי בעברית בביטאונה של מפלגה קומוניסטית, בחר שמי להתייחס אל תחילתה של ההיסטוריה המוסלמית כ- 'התגלות האסלאם'. בכך הוא פותח בקולו של מוסלמי מאמין, המקבל את אמיתותה של ההתגלות כשלעצמה ככלל – נקודה מרכזית בתורת הדת המוסלמית והיהודית כאחת, וההתגלות למוחמד כפרט. בכך הוא גם דוחה את העמדה הרבנית היהודית ששללה לחלוטין את תוקפה של ההתגלות למוחמד. (71) יצירתו הבדיונית, וכן העימותים עם הרבנות בחברון משווים לשמי דמות שאינה מצדדת בדת, אך המאמרים על זיידן מציגים עמדה מורכבת יותר, המאוששת בקטעים בעלי הצביון המיסטי המופיעים הן בסיפוריו ובתכתובתו הפרטית, ובחזון יום הדין המוסלמי שלא נדפס. (72)

שמי מקדים את הדיון בזיידן, ביצירתו, ובהישגיו בהגדירו באופן כללי את הבעיה הניצבת בפני הספרות הערבית בת זמנו: " .נמצאת היא עוד במצב ההתהוות ואיננה עומדת ברשות עצמה, ולא זו בלבד שלא הספיקה לגלות עד עתה שום אופקים חדשים או להרוס את הטעון הריסה מהישנים – אלא שלא השתחררה עוד מהם: חל וקדש, דת והשכלה, ריאליזם ורומנטיות, לאומיות וטמיעה. כל אלה משמשים בה בערבוביה, וערפל עב שרוי על הכל." אבחנה זו לגבי הספרות הערבית בראשית מעברה לתקופה החדשה היתה חדה ומדויקת, ויכולה גם לאפיין את העולם הערבי והמוסלמי ככללו בזמנו, ואבחנה זו עדיין תקפה במידה רבה גם כיום – המאבק הפנימי המתמשך בין קבלה והטמעה של ערכי תרבות המערב לבין דחייתם, מתבטא כיום כעימות אלים ומסלים בין האסלאם לבין הנצרות ותרבות המערב.

שמי ברור בהערצתו את זיידן, בפרט ביחס לפועלו בתנועת התחייה הערבית – הנאהדה, בה מתאר שמי את זיידן כ- 'שלהבת שבפתיליה'. שמי גם העריך מאוד את פועלו של זיידן באימוץ שיטות מדעיות ללימוד השפה הערבית ותרבות האסלאם, עד אז נחלתם הבלעדית של 'מתמזרחים אירופאים', שבקיאותם בשפה הערבית היתה לעיתים קלושה, והבנתם את התרבות והחברה המוסלמית לקתה בחסר. (73)

שמי צידד בפועלו של זיידן לחידוש השפה הערבית בספרו תולדות השפה הערבית וניביה, וראה בספרו תולדות התמדנות האסלאם את הישגו הגדול בתחום זה. (74) שמי לא הרחיב בנושא זה, שכן עמד מחוץ לתחום סקירתו שהייתה ספרותית בעיקרה, וחבל! אולם שוב הפגין אבחנה חדה. היחסים שבין

האיסלאם ובין הישות המדינית הם בעלי חשיבות מכרעת בעולם המוסלמי כיום, יתכן אף יותר מאשר בימיו של שמי עצמו!

שמי הדגיש את השפעתו הרבה של זיידן בנובלות ההיסטוריות שכתב על דור שלם של קוראים צעירים בשנות התלבנותם, וכלל את עצמו ביניהם. השפעתו של זיידן על דור צעיר זה תועדה היטב גם בזכרונותיו של בן זמנו של שמי, הסופר המצרי טהה חוסיין. (76,75) בו בזמן, לא היסס שמי לפרט את מגרעותיו של זיידן כסופר, בהצביעו על דמויות שטחיות וחסרות עומק נפשי ברבות מן הנובלות ההיסטוריות. שמי גם הדגיש שבעוד שהפן הרעיוני הברור של נובלות היסטוריות אלה היווה מוקד משיכה מרכזי לקוראיו, מגמה זו "מקלקלת בהם גם את התוכן גם את הצורה", ולפיכך זיידן היה במיטבו כששכח מפעם לפעם את מטרותיו הרעיוניות.

שמי ראה בשתיים מן הנובלות של זיידן את מיטב יצירתו: אל-עבאסה – אחות הארון א-רשיד ו- פתיחתה של אנדלוסיה. שמי הוקסם ע"י העלילה הבדיונית של אל-עבאסה שהציגה הסבר לתעלומה ההיסטורית האופפת את הוצאתם להורג של כל בני משפחת הברמקיים ע"י הארון א-ראשיד לאחר מספר דורות במ שירתו אותו ואת אבותיו כואזירים נאמנים ותקיפים, הנהיגו את הקהילה הפרסית שהתאסלמה, ועזרו לבית האשים בעלותם לכס החליפות. בכך הקימו את החליפות הראשונה שהיתה מבוססת על אחדות האיסלאם ולא על אחדות לאומית ערבית. למרות זאת מצא שמי טעם לפגם בדמותו של הגיבור המרכזי – הואזיר ג'אעפר, כפי שתוארה בידי זיידן – שטחית וסבילה הן בפועלה והן באהבתה, ומחווירה בהשוואה לדמות ההיסטורית והאגדתית שהיתה מרכזית בתרומתה להישגיה של חליפות בית עבאס בלמדנות, באומנות, ובמדע. (80) לעומת זאת, מפליג שמי בשבחיו של זיידן בתיאורי בגדד – בירתם החדשה של חליפי בית עבאס – בימיו של הארון א-רשיד - "בגדד – קריה אדירה זו המעורפלה בצעיף האגדה...". כאן, שוב מזדהה שמי בבירור כאחד מן הקוראים הערבים הצעירים תחת השפעתו של זיידן, ומדגיש את דמותה של בגדד, המוטבעת היטב במסורת המזרח תיכונית, ואת עמדתה הסמלית בהיסטוריה המוסלמית. אבחנה חדה זו של שמי גם היא חשובה כיום לא פחות!

בתארו את גיליונותיו הראשונים של ביטאונו של זיידן, הילאל – ירח - שמי מהתל ב- "מאמרים ארוכים ע"ד שמירת הבריאות מדוקטורים בלתי נודעים כלל, תרגומי זבורית...". ומתחילה מצערה זו יצר זיידן "אחד הירחונים היותר חשובים ומתוקנים בספרות הערבית...".

תמוה ששמי הותר לפרסם ולאשש את עמדותיו של זיידן - "שראוי שתשמענה" - לגבי אחדות הדת וההשכלה, ואחדות העולם המוסלמי מעל דפיו של ביטאון מפלגה קומוניסטית בשיא שמרנותה. אך יש לציין שהמפלגות היהודיות בפלשתינה, ככול שהשמאלו, כן הראו עניין מעמיק וכנה יותר בחבריהם הפלשתינאים, בנסיון ללמוד את תרבותם וליצור תקשורת ושתוף פעולה של שלום עמהם. סביר להניח שעורכי הביטאון, כעורכים אחרים באותה תקופה חיזרו אחר יצירתו של שמי, ובעקבות מעמדו הייחודי בתחום זה נתנו לו חופש ביטוי שלא ניתן לאחרים בזמנו.

סקירת יצירתו ופועלו של זיידן בולטים בייחודם, בעיקר כיוון שאין זכר במאמריו של שמי או בתכתובתו הפרטית ליצירתם של סופרים עבריים חדישים בני זמנו. ברור ששמי הושפע עמוקות ע"י ברנר ואישיותו הכריזמטית כחלק ממערכת יחסים נפתלת. אך ברור גם שזיידן, כסופר ערבי בן העת החדשה, הבכיר ממנו בשנים, וכמנהיג התנועה לחידוש השפה הערבית, היווה השראה מכרעת על שמי בצעירותו. הפריה הדדית זו בין ספרות עברית וערבית, שראשיתה בקונוויונציה בזמן תור הזהב בספרד של ימי הביניים, נמשכת עד לימינו אלה – המשורר העברי יהודה עמיחי מוזכר לעיתים כהשפעה מרכזית על מתמוד דרוויש – כיום המשורר הפלשתינאי הלאומי. (82,81)

שמי ראה בתיאטרון הערבי בן זמנו נטע זר נטול שורשים באדמת ערב. הוא הצביע על כך שבמהלך ההיסטוריה של הספרות הערבית מחזות תיאטרון לא נודעו כלל, פרט למספר תרגומים מן התיאטרון היווני הקלאסי בידי עבד אל ראזאק שמעולם לא בוימו. (83) הסיבה לכך, עפ"י שמי, נעוצה במסורת הדתית המוסלמית ובמניעת הופעתן של נשים בציבור. בניגוד לכך, מצביע שמי על המסורת העשירה ועתיקת הימים של דקלום שירה או סיפורת קצבית, ששורשה בתרבות הטרנס-אסלאמית, וששיאה בתור הזהב של החליפיות (84). שירה זו פיתחה קו עלילה מורכב המשלב יחדיו שניים או שלושה קולות, והגיעה לשיאה במאקאמאת אל-חרירי, אך מעולם לא בוימה כמחזה תיאטרון. (85) ושירת המאקאמה המורכבת דעכה והתדרדרה במאות השנים הבאות.

שמי תיאר את התיאטרון הערבי בן זמנו כתוצר של השפעה זרה, צרפתית בעיקרה, שעוררה התנגדות עזה בקרב קנאי הדת המוסלמית. שמי ביקר בחריפות את התיאטרון הערבי בן-זמנו בשרתו את הצרכים הנמוכים ביותר של קהל הצופים. בכל זאת מצא שמי קרן אור ותקווה לתיאטרון ערבי עתידי בתרגומם ובביומם של מחזות אירופאים קלאסיים – שיקספיר, איבסן, וכו', למרות שגינה את החופש שנטלו לידיהם מפיקי מחזות אלה. בנוסף, משבח שמי את התפתחות הסגנון הערבי המקורי בתפאורת הבמה ובמוסיקה לתיאטרון, וכן את התפתחותה של הקומדיה הערבית, שהשתמשה בניב המקומי במקום בשפת הקוראן הקלאסית, בניגוד לדרמה.

מבקרים בני זמננו מציינים שהופעתה של סיפורת פלשתינאית בת העת החדשה לא החלה לפני 1948. אולם עיבוד מחזות זרים לערבית היה אחד מן המוקדים להתפתחות זו, ביצירתם של חליל בידס, אחמאד אל-כרמי, וג'אמל אל בחרי. ובכך, הביקורת בת זמננו מבליטה את אבחנתו החדה של שמי בזיהוי זרמים בעלי משמעות בתרבות הפלשתינאית בת-זמנו, למרות שביקר קשות את התרגומים של מחזות אירופאים לערבית קלאסית, ולא ציין את המתרגמים בשמם. לעומת זאת, הקומדיה העממית שנכתבה בניב המקומי, אותה החשיב שמי כהתפתחות ראויה לציין של ספרות פלשתינאית מקורית, נראה שלא נשתמרה. כיום התיאטרון הפלשתינאי עדיין בלתי מפותח, אולם חלקית נטלה התפתחות הטלוויזיה את מקומו. מאמריו של שמי על זיידן ועל התפתחות התיאטרון הפלשתינאי בן-זמנו, הם בבירור מן המוקדמים ביותר ובעלי חשיבות בראשיתה של ביקורת הספרות הפלשתינאית בעת החדשה.

בזמן מגוריו בחברון נסע שמי לקהילות ערביות שכנות ופרסם דיווחים קצרים ביומון העברי דבר. (86) מאמרים אלה מבאר-שבע ומעבר הירדן מציגים פן חדש בדמותו ובכתיבתו של שמי – עיתונאי יעיל ומדויק, המסוגל לנסוע ברחבי האזור בקלות, בעל עיין חדה ויכולת לאסוף מידע שלא היה מצוי בנקל באותה תקופה. הצורך במאמרים אלה עלה, כפי ששמי עצמו מציין, כיוון שמידע לגבי עבר-הירדן לדוגמא, חסר לחלוטין בעיתונות העברית בפלשתינה-א"י, והמידע בעיתונות הערבית בפלשתינה באותה תקופה לא היה מהימן בהכרח.

מן הדיווח מבאר-שבע ניתן להקיש שחלק מן המידע נאסף בביקורים בבתי-קפה, במועדונים חברתיים, ובמקומות ציבוריים בהם נאספו משכילים מקומיים, ומתוך שיחות עם אלה. מאידך, הקורא יכול להקיש בקלות שהכותב המסתורי של דיווחים אלה (החתומים בראשי תיבות בלבד) הוא עיתונאי אירופאי משכיל הבקי במדעי החברה המערביים ובמונחיהם. לדוגמה – בתארו את באר-שבע, מציין שמי שער חדשה זאת שנוסדה לא מכבר בידי השלטונות העותומניים, חסרה מאפיינים בסיסים של ערים ערביות בפלשתינה. מיתאר העיר מתרכז סביב שדרות רחבות, והמבנה החברתי חסר לחלוטין מסגרת פטריארכאלית הדוקה הטיפוסית לערים וקהילות פלשתינאיות אחרות.

הדיווח מעבר-הירדן תאר תוהו ובוהו, בו מספר שבטים בדואים נמצאו בעיצומה של נקמת-דם מתמשכת והתקפות הדדיות על מאהלי יריביהם שהניבו קציר דמים של עד שלושים נפש לחודש. מעבר לכך – חוסר השליטה במצב הביא להתקפות של הבדואים על מחנות הלגיון הערבי, צבאו של השליט ההאשימי – האמיר עבדאלה. האמיר הוכרז כמלך עבר-הירדן בידי השלטונות הבריטים בתום מלחמת העולם הראשונה, אך שמי הציג עדות לכך ששלטונו סבל מחוסר תמיכה מקומית, וממשלתו סובלה מחולשה פנימית, קשורה בחלקה למעורבותם של כמה משריו במרד בסוריה ובלבנון. אולם שמי ציין שכשהגיעו התקפות הבדואים על מחנות הלגיון לרמת משבר כללי, נקט האמיר בפעולה נחרצת, ביקר כמה שבטים, ולבסוף הצליח להביא לסיום נקמת-הדם בסולחה שנחגגה בסעודה מרשימה. מעבר לכך, כדי לחזק את ממשלתו הרעועה של האמיר, מינו הבריטים כמה שרים פלשתינאים מנוסים וכן כמה פקידים בריטים למשרות מפתח. בסיכום, מציין שמי שהבריטים עמדו בפני החלטה בסיסית ארוכת טווח לגבי איחודם או פיצולם של עבר הירדן ופלשתינה.

דיווחיו של שמי מבאר-שבע ומעבר-הירדן היוו הישג עיתונאי חשוב בכסותם בפירוט רב מאורעות בעלי חשיבות באזורים שהיו מחוץ לתחום עבור עיתונאים יהודיים אחרים. מעבר לכך, יצירתו הלא-בדיונית בכללה מציגה ממדים חדשים לדמותו של שמי, ובדומה ליצירתו הבדיונית מעמידה אותו מחוץ לפלגנות הפוליטית של זמנו. מעמדו בין הקהילה היהודית לבין הקהילה המוסלמית היה ייחודי ורגיש, ואבחנותיו ומסריו חדים ומדויקים, לעיתים שנים לפני זמנם, וברובם הם תקפים כאז כן כיום.

יצירתו של שמי – הזנחה רבת שנים ועניין מחודש

בראשיתה זכתה יצירתו של שמי לקבלת פנים יפה מצדם של מבקרי הספרות העברית החדשה, במיוחד לאחר פרסום נקמת האבות ב-1928. אך בעשורים שחלפו מאז נראה היה שיצירתו הבדיונית והלא-בדיונית לא עמדה במבחן הזמן, ושמי הלך ונעלם מנוף הספרות העברית החדשה. יצירתו כאחד מראשוני הסופרים העבריים החדשים הפכה לפחות ופחות מוכרת וכיום היא למעשה בלתי ידועה בין קוראי העברית. בדומה, שמי היה בלתי ידוע כמעט לחלוטין בין הקוראים הפלשתנאים עד לשנים האחרונות. אך שמי זכה להכרה ולהערכה בין כותבים ומלומדים בני-זמננו שקשה להגדירם כמקשה אחת. ארנולד בנד, עיסא בולאטה, נורית גוברון, א.ב. יהושוע, משה לזר, דויד פטרסון, אנטון שמאס, גרשון שקד וסלים תמארי. (87)

תסכוליו של שמי הועצמו כיוון שכתביו יוחדו לביקורת נוקבת בידי יוסף חיים ברנר, סופר והוגה דעות בעל השפעה מכרעת בזמנו. (88) במאמר מפתח ב-1911 הציג ברנר את המסגרת לספרות העברית החדשה בארץ ישראל. (89) במאמר זה ביקר ברנר את שמי על כך שטיפל בסיפוריו בנושאים מקומיים במקום לטפל בנושאים כלליים. ברנר כמובן, היה זר לחלוטין לנושאים המקומיים. (90) כתוצאה מביקורת זאת מצא שמי את עצמו מחוץ לזרם המרכזי של הספרות העברית החדשה בהתהוותה.

התחדשות יהודית בין של היחיד ובין של הלאום הייתה בלבו של הרעיון הציוני, ובמיוחד בקרב הזרם השמאלני של הציונות. מחיקתה של זהות שמקורה באלפיים שנות גלות, ובנייתה של זהות חדשה המושרשת וניזונה מאדמת המולדת הישנה-חדשה נאכפו בשיטתיות. תהליך זה כלל לא רק את המסורת והתרבות הערבית של יהודי ספרד, דוגמת שמי, אלא גם את התרבות ושפת היידיש – מסורתם של יהודי מזרח אירופה. (91) על רקע זה ברור מדוע בין סיפוריו של שמי העדיפו רבים מן המבקרים העבריים דווקא את אלה שעסקו בערבים בלבד, אך שמי עצמו חש דחוי כיהודי בין יהודים וכערבי בין ערבים.

מתכתובתו של שמי עם ידידו הסופר הספרדי יהודה בורלא (1886-1969) ניכר בבירור שניהם חשו שנדחקו לשוליים בידי המשכילים האשכנזים - "מרגישים איזה מועקה חברתית שמגיעה עד לידי יחס לא נעים. הספרדי מרגיש שדוחקים את רגליו, שמבטלים אותו, ועפ"י הרוב בלי צדק כלל." (93)

זמן קצר לאחר מותו של שמי, בנו ובעקבותיו שאר בני משפחתו שינו את שמם משמי לשמיר. בזאת נמחקה לחלוטין הזהות היהודית-ערבית, וזהות ישראלית חדשה נקבעה בבירור. בדומה נהגו גם ציונים אשכנזים ומנהיגיהם באמצע שמות עבריים – בן-גוריון, בן-צבי ושזר. (94) עיברות השמות הפך לחובה בין מחזיקי משרות רמות בממשלה הישראלית, וידידיה אכן החזיק במשרות אלה במשרד הביטחון. (95) בשנותו את שמו הוא הוסיף את ראש תיבת שם משפחתה האשכנזי של אשתו הדסה – רביקוביץ' – צעד שוויוני שלא היה נפוץ בזמנו. (96) זוטא מתקופה מוקדמת יותר מציגה היבט נוסף בהקשר זה – במכתב מחיפה לחברו אבישר מספר שמי שבנו ידידיה הצטיין בלימודיו בביה"ס התיכון, אך נכשל בלמודי

הערבית, וששמי עצמו נאלץ ללמדו ערבית בבית כשלוש שעות ביום. ידידיה גדל בחברון, בה הייתה הערבית השפה השלטת. אביו היה מורה לערבית ומלומד בשפה ובתרבות ערב, אך ידידיה, שלמד שפות אחרות בקלות, נכשל בלמודי הערבית!

בשנים האחרונות הפכו הישראלים לפתוחים יותר לתרבות הערבית, חלקית – מתוך המגע בן עשרות השנים עם אוכלוסייה פלשתינאית גדולה, וחלקית מתוך העלייה בכוחם הפוליטי והתרבותי של ישראלים שמוצאם מקהילות יהודי ערב. בדומה – למדו הפלשתינאים במשך עשרות השנים האחרונות להבין ואף לאמץ חלקים מסוימים מן התרבות הישראלית. ייתכן וזו סיבה חלקית להערכה הגוברת ליצירתו של שמי, ולכך שהוא נקרא בשנים האחרונות בידי ישראלים ופלשתינאים יותר מאשר אי פעם בעבר.

כיום, יותר מחמישים שנה לאחר מותו של שמי, הארץ ונופיה השתנו לבלתי-הכר. אך פלשתינאים וישראלים ממשיכים בעימות – גם בחברון, בקבר אביהם המשותף. עם התעצמותם של הסיכויים לשלום ישראלי-פלשתינאי שמי מוכר לבסוף כחלק מן הנוף התרבותי המשותף לשני העמים. בין גלי הסער והלאומנות, מי ייתן וסיפוריו של יצחק שמי יהיו לשמן מזור של חיים ואהבת אנוש בין יושבי הארץ – בה אנו חיים ואותה אנו חולקים.

יוסף צרניק, תשס"ד

בשם יורשיו של יצחק שמי (97, 98)

יצחק שמי – ביבליוגרפיה (חלקית)

בדיון

1. העקרה (1907) תרפ"ז, העומר כרך א', ע"מ 51.
- נכתב בירושלים, פלשתינה.
2. כופר נפש (1907) תרפ"ז, העומר כרך ב', ע"מ 47.
- נכתב בירושלים, פלשתינה.
3. הבריחה (1912) תרע"ב.
- נכתב בעקרון, פלשתינה, 1910.
4. בין חולות הישימון (1913) מולדת.
- נכתב בדמשק, סוריה.
5. אב ובנותיו (1923) תרפ"ג, התקופה ו- השילוח
- נכתב בחברון, פלשתינה-א"י.
6. נקמת האבות 1928 תרפ"ח בהוצאת מצפה.
- נכתב בחברון, פלשתינה-א"י.
7. ג'ומעה אל-אהבל 1933 תרצ"ג מאזנים כרך כ', ע"מ 38.
- נכתב בחיפה, פלשתינה-א"י.
8. השלשול – קטע סיפור בכתב-יד בלתי מתוארך.
9. שומר המסגד האחרון – כתב יד שאבד?

מאמרים

1. סופרים ערבים – ג'ורג'י זיידן 1912 (תרע"א) הפועל הצעיר כרך 5, חלק א' מס' 1, ע"מ 13, חלק ב', מס' 2, ע"מ 12.
- נכתב בחברון, פלשתינה-א"י.
2. היהודים בדמשק 1913 (תרע"ג) האחדות חלק א' כרך 2, מס' 5, ע"מ 4; חלק ב' כרך 2, מס' 6, ע"מ 10, חלק ג': כרך 2, מס' 7, ע"מ 8; חלק ד': כרך 2, מס' 8, ע"מ 12.
- נכתב בדמשק, סוריה.
3. מאמרים על חינוך יהודי 1914-1917 השופר?
- נכתבו בפיליפופוליס, בולגריה.
4. הבימה הערבית 1919 מזרח ומערב כרך 1, עמ' 41
- נכתב בחברון, פלשתינה-א"י
5. מן הנגב – באר שבע 1925 דבר אוגוסט 18
- נכתב בחברון, פלשתינה-א"י
6. בעבר הירדן 1926 דבר יולי 8
- נכתב בחברון, פלשתינה-א"י

תכתובת אישית

רובה לא התפרסמה בדפוס

הערות

1. נכתב בשם יורשיו של יצחק שמי כנספח למהדורה העברית, הערבית, והצרפתית של סיפורי חברון.
2. **אנו מוקירים תודה לבנו של המחבר – מר ידידיה שמיר ולאשתו הדסה שמיר בעבור נדיבותם ועזרתם בהבאתם של כרכים אלה לדפוס.** מי ייתן ויזכו לרב שנות בריאות ואושר יחדיו. מי ייתן וידידיה יזכה למבוקשו לבקר שוב בחברון ולראות את בית ילדותו ואולי גם לפגוש כמה מחבריו בילדות - ילדיו של האפנדי האלמוני.
3. פתקתו של אורי אילן, בה נכתב בדקירות סיכה "לא בגדתי" הפכה למיתוס בישראל. העובדה שנכתבה על דף מספרו של שמי לא פורסמה עד עתה. עדויות מפי חברו לכלא ובת הקהילה היהודית בדמשק באותה תקופה, מצביעות על כך שהמקור הסביר לספרו של שמי בכלא דמשק הוא עם מתנת ספרים עבריים אחרים, רובם ספרי דת, מתנת הקהילה היהודית המקומית באשור שלטונות הכלא. חלק מן העובדות הבסיסיות בפרשה זו עדיין שנויות במחלוקת בישראל.
4. אנטון שמאס – התפרסם כסופר, מחזאי, משורר ומתרגם בעברית, ערבית ובאנגלית.
5. א.ב. יהושוע – סופר ומחזאי עכשווי, מן המוכרים ביותר מבין סופרי ישראל מחוץ לגבולות ישראל.
6. תיקון – מונח קבלי, המתייחס פשוטו כמשמעו לתיקון נשמת היחיד, ובהרחבה – תיקון עולם.
7. ג'יהאד – מן ההוראות המרכזיות בתורת האיסלאם, מתייחסת לחובת המלחמה באויבי האיסלאם בלב, בפה, ביד ובחרב.
8. בראשית פרק י"ג-ט"ו.
9. יהודה הלוי – (1075-1141 לסה"נ) – משורר ופילוסוף יהודי בן תור הזהב בספרד, מיזג מסורות מוסלמיות ויהודיות. הוא תאר את האדם הראשון כנכון לחלוטין להתגלות, שבדורות ראשונים ואחרונים הצטמצמה לאברהם אבינו וצאצאיו. ההתגלות לאברהם תפשה מקום חשוב בתורת הקבלה, בייחסה לו ידע וכוחות יצירה המבוססים על אותיות ושמות ללא מקביל בין בני אנוש, בהסתמך על הפסוק "המכסה אני מאברהם דבר אשר אני עושה"? (בראשית פ' 18 פס' 7) לפיכך תואר אברהם כמחזיק מקום מרכזי בהחזרת שיווי משקלה של השכינה בין עולמות עליונים ותחתונים. השכינה עצמה לעיתים תוארה כדמות שרה אמנו. בדומה להתגלות לאברהם מחזיקה מקום מרכזי גם בתורת האיסלאם, בין שורת הנביאים ששיאה וסופה כנביא מוחמד.
10. בראשית פרק כ"ג.
11. הורדוס (4-73 לסה"נ) – המלך האדומי שמונה כיהודה תחת שלטון רומי, בימי חיו נולד ישו הנוצרי, הצטיין במפעלי בנייה של מבצרים, אמות מים, ובנייני צבור אחרים, ביניהם ביצור המקדש בירושלים, כיום בסיסו של חרם אל שרף, וכמה מן הקירות הסובבים – כולל הכותל המערבי.
12. חברון נפלה לידי המוסלמים בשנת 638 לסה"נ.
13. חברון נשלטה בידי הצלבנים בין 1,100-1,260 לסה"נ אך נכבשה לתקופה קצרה ע"י סלאח א-דין ב 1187.

14. חסידי חב"ד היוו את רובה ככולה של הקהילה האשכנזית בתחילת המאה ה-20. הקהילה נוסדה ב-1819, כחלק מעליה טרום-ציונית, בעקבות קריאתו של רבה השני של חב"ד לחסידיהם ליישב את חברון. רובם הגיעו תחילה מצפת. הקהילה התרחבה ב-1840 בהגיע קבוצת עולים מחסידי חב"ד הישר מרוסיה, ובתוכם בתו של הרב – מנוחה רחל. בעשורים הבאים הייתה היא הדמות המרכזית בקהילת חב"ד בחברון.
15. עפ"י אומדנים שונים מנה היישוב הישן בתחילת המאה ה-20 כ-50,000 נפש, והאוכלוסייה המקומית כ-500,000 נפש. היישוב היהודי בחברון בזמן זה מנה כ-1,500 נפש. ספר חברון ע"מ 63.
16. תלמוד תורה – ביה"ס המסורתי לילדי הספרדים, מקביל לחדר האשכנזי.
17. ישיבת שדה-חמד – ישיבה זו נקראה על שם חיבורו הגדול של הרב מדיני-אוסף אנציקלופדי של הלכות ופסקי-דין בסדר אלפבית בשנים עשר כרכים. ר' חזקיהו מדיני (1833-1904) – נולד בירושלים וכהן בקהילות היהודיות בקונסטנטינופול ובחצי-האי קרים מ-1852 (?), זכה להכרה נרחבת כפוסק הלכה ומורה מוסר, בקי בטורקית ובערבית, ומכובד ע"י השלטונות העות'ומניים. לאחר חזרתו לירושלים ב-1889 (?), התיישב בחברון ב-1991 (?). הוא הורה לתלמידים ספרדים ואשכנזים יחדיו. באחריתו נקלע למחלוקת, שכן תחילה תמך ביזמה ללמד את התלמידים בישיבה שעתיים ביום לימודי חול בעברית. בעקבות לחץ מצד רבנים אשכנזים חרדים מירושלים נאלץ להשבית יזמה זאת. ספר חברון ד. אבישר (עורך), כתר, ירושלים 1970 ע"מ 111-117, 201-206.
18. המאבק להחייאת הלשון העברית שנודע בשם מלחמת השפות התמקד לבסוף סביב ההחלטה בדבר שפת הלימוד בעת ייסוד הטכניון בחיפה, המוסד האוניברסיטאי הראשון בפלשתינה ע"י עזרה – ארגון הצדקה של יהודי גרמניה. בניית המוסד החלה ב-1912, וגרמנית הייתה אמורה להיות שפת ההוראה. אך המחלוקת ומלחמת העולם הראשונה דחו את חנוכת המוסד עד 1924, ואז כבר הוכרה העברית כשפת ההוראה בין יהודי פלשתינה – א"י.
19. ג'ורג'י זיידן (1861-1914) – מנהיג תנועת התחייה הערבית – נאהדה. יליד לבנון – חי מרבית שנותיו במצרים שם פרסם סדרת נובלות היסטוריות וספרי עיון בנושאי לשון ופוליטיקה, עורך הביטאון הילאל. קרא לחידוש השפה הערבית הקלאסית בכדי להתאימה לשימוש כשפה הרשמית בארצות ערב, תחת השימוש בניבים מקומיים, ולאחדות העולם המוסלמי. יש הרואים בו את אבי הפנערביזם.
20. ההשכלה – תנועה היסטורית שמקורה בצרפת המאה ה-18, הצטיינה בשאיפה לדעת ובהתרסה כנגד סמכות מוחלטת, אזרחית ודתית כאחת. מיסודות העת החדשה במערב. בהיסטוריה יהודית קשורה ההשכלה להוגי דעות יהודים בגרמניה בסוף המאה ה-18, כגון רבי משה מנדלסון, והיא כללה חידושים בדת, חילוניות, והתבוללות מחד, וציונות מאידך. בעולם המוסלמי ההשכלה הופיעה בברור בסוף המאה ה-19 בכתביו של ג'ורג'י זיידן, לדוגמא, אך ניתן להחשיבה גם כתהליך עכשווי.
21. עזרה - Hilfsverein der Deutschen Juden – ארגון הצדקה של יהודי גרמניה – נוסד ב-1901 בעקבות הפוגרומים ברוסיה הצארית, לעזור ליהודי מזרח אירופה ואסיה, ולפתח מוסדות חינוך חדישים.

22. שי עגנון (1888-1970) נחשב לגדול הסופרים העבריים בעת החדשה. יליד גליציה זכה לחינוך מסורתי, עלה לא"י בגיל 19, בשנת 1907. שם העט עגנון מקורו בכותרת ספרו הראשון – עגונות. זכה בפרס נובל לספרות ב-1966.
23. שמי נקלע לריב עם הרבנים האשכנזיים בחברון, שבסופו נאלץ לעזוב את העיר ב-1928. עגנון לעומת זאת טיפח תדמית של יהודי שומר מצוות, וכיום רק שם העט עגנון נותר כזיכרון לעמדתו בצעירותו.
24. יצחק בן-צבי (1884-1963), לימים הנשיא השני, מייסד הציונות הסוציאליסטית, יליד אוקראינה, עלה לא"י ב-1907, נודע בלימוד ומחקר הקהילות היהודיות הספרדיות והמזרח תיכוניות, ייסד ב-1948 מכון ללימוד קהילות יהודי המזרח – לימים מוסד בן-צבי.
25. רחל ינאית בן-צבי (1886-1979), ממנהיגי העלייה השנייה ואשתו של יצחק בן-צבי. גם היא ילידת אוקראינה, עלתה לא"י ב-1908.
26. יוסף חיים ברנר (1881-1921) – הוגה דעות וסופר ציוני-מרקסיסטי בעל השפעה כריזמטית, העל השפעה מרכזית על הספרות העברית החדשה ועל תנועת העבודה בראשית דרכם. יליד אוקראינה, זכה לחינוך מסורתי, הצטרף ל**בונד** (הארגון היהודי המרקסיסטי ברוסיה ובפולניה) ולבסוף נאלץ להגר לאנגליה. לאחר שפנה לציונות עלה לראשונה ב-1909. במהלך המאורעות של 1921 נרצח ליד יפו.
27. מכתב לאבישר תרפ"א, 1921
28. הפועל הצעיר 14: 5, 1912
29. אליאנס – ארגון הצדקה היהודי צרפתי, יתכן שהיה הארגון היהודי המודרני הראשון, נוסד ב-1860 בעקבות עלילת דמשק (1840) להגן על זכויות היהודים ולייסד בתי-ספר יהודים חדישים. אדולף כרמייה, שר המשפטים הצרפתי, היה נשיא הארגון הראשון.
30. עפ"י ידידיה שמיר.
31. בדמשק דברו היהודים ערבית, ובבולגריה – לאדינו, כך ששמי יכול היה להשתמש בשפות ילדותו בקהילות אלה.
32. ידידיה – ידיד ה' – לראשונה מופיע בעברית כשמו של המלך שלמה בפי נתן הנביא. שם זה זהה לשמה הערבי של חברון אל-חליל (קצור לחליל אל רחמן) - עירו של אברהם אבינו, ידיד ה', ושמה העברי של העיר – חברון - נגזר עפ"י מדרש תלמודי מן חבר. נראה ששמי, הרחק מעיר מולדתו בפלשתינה - א"י, קרא לבנו בכורו על שם עיר מולדתו, חברון, בניגוד למנהג הספרדי שנשמר בידי אחיו הצעיר דוד – לקרוא לבן הבכור על שם האב – אליהו.
33. אליעזר בן יהודה (1858-1822) משכיל אשכנזי יליד אוקראינה, עלה לירושלים ב-1881 והנהיג את התנועה להחייאת הלשון העברית. בשנת 1882 הזמין ניסים בכר, יהודי ספרדי ומנהל ביה"ס אליאנס בירושלים, את אליעזר בן יהודה ללמד עברית בעברית. בכר עצמו כבר ניסה שיטה זאת בהצלחה במשרתו הקודמת בביה"ס אליאנס בקונסטנטינופול (איסטנבול), טורקיה. צרפתית הייתה שפת ההוראה בביה"ס של אליאנס שנוסדו ע"י אגודת הצדקה של יהודי צרפת. ניסיונותיו

של בן יהודה להחדיר את העברית כשפת דיבור בקהילה האשכנזית בירושלים נחלו מפלה והסתיימו בעוינות.

34. ספר חברון עמ' 75-70

35. עלייה שנייה – הגל השני של הגירה ציונית לפלשתינה, מוערך בכ-40,000 עולים שהגיעו ברובם מרוסיה הצארית. העלייה השנייה החלה בעקבות הפוגרומים של 1903 ברוסיה, והסתיימה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. לעלייה השנייה הייתה השפעה מכרעת על החיים והתרבות בפלשתינה. מנהיגיה – סוציאליסטים מושבעים, הובילו את הישוב – הקהילה היהודית בפלשתינה – לעצמאות במדינת ישראל.

36. כרטיס ציר

37. דוד בן-גוריון (1886-1973) האב המייסד וראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל, מנהיג תנועת העבודה, יליד פולין (אז רוסיה), עלה לארץ בשנת 1906.

38. מכתב מדוד בן גוריון ליצחק שמי, 1929

39. אנו עולים רחל ינאית בן צבי, עם עובד, 1959 ע"מ 67-58

40. מכתב לאבישר, תר"פ (1920)

41. מכתב לאבישר, תרפ"ה (1925)

42. ספר חברון עמ' 71-70.

43. מכתב ממזכיר חבר הלאומים ליצחק שמי

44. מכתב לאבישר, תרפ"א (1921).

45. מכתב לאבישר, תרפ"ז (1927).

46. עלילת דמשק (1840) – עלילת דם בה הואשמו יהודי דמשק ונשפטו על רציחתו כביכול של נזיר נוצרי והשימוש כביכול בדמו לצורך חג הפסח. משה מונטיפיורי מאנגליה ואדולף כרמייה מצרפת, שני הנכבדים היהודיים, התערבו בהצלחה להצלתם של יהודי דמשק.

47. עפ"י צ. עוגן.

48. שמו של האפנדי ומקומו של הבית לא זוהו עד כה.

49. רשימה מלאה של ערבים שהצילו את בני הקהילה היהודית בחברון ראה ספר חברון ע"מ 426-424.

50. הלכה – מערכת החוק היהודי.

51. מכתב לאבישר

52. מכתב לאבישר, תרפ"ח (1928).

53. מכתב לאבישר, תר"ץ (1929).

54. גנזים.

55. מכתב לי. פיכמן

56. גרשון שקד, יצירתו של שמי, ב- "ירושלים", 1970 ע"מ 209.

57. טעון השלמה

58. טעון השלמה

59. טעון השלמה

60. ריג'אל פ' ל-שמש – גברים בשמש – בספרו זה מתאר כאנאפאני את מותם של שלשה פליטים פלשתינאים בתוך מיכל מים ריק של משאית העומדת בשמש הלוהטת, בדרך לכווית שם הם מקווים למצוא תעסוקה.

61. התרגום הערבי של כותרת נקמת אבות – נאקמאת אבה הוצע בנדיבות ע"י פרופ' עיסא בולאטה.

62. מסורת יהודית בת יותר מ-2000 שנה, כפי שנראה מן המבנה שהוקם ע"י הורדוס, מזהה את מערת המכפלה עם קבר אברהם אבינו. אולם לפי המסורת היהודית קברו של משה רבנו בעבר הירדן, ומקומו לא נודע. עפ"י המדרש התלמודי מקומו לא נודע כדי שלא ייהפך למוקד פולחן.

63. אל-מועלאקאת – היקרות – מבחר של שבע שירות טרום-אסלאמיות, המייצגת את יצירותיהם של שבעה משוררים ערביים מן המאה ה-6 לספ"ה, והשירה הערבית המוקדמת במיטבה, ומרובים בה תיאורי חייהם של הבדואים במדבריות ערב. יצירות אלה נאספו במקורן, עדיין בע"פ, במאה ה-8 לספ"ה ע"י חמד א-ראוויאה – חמד המדקלם (694-772 לספ"ה, עירק).

64. ברכת אבות - הראשונה בין 18 ברכות העמידה הנאמרות בתפילה היהודית שלוש פעמים ביום.

ברכה זאת שנייה בחשיבותה רק לקריאת שמע, והיא כנראה הברכה העתיקה ביותר בסדור המנוסחת ובה מוזכרים חסדי האבות. מקורה בסוף תקופת בית שני (בית שני נהרס ב 70 לספירה ע"י הרומאים) ונוסחתה הסופית נקבעה ביבנה ע"י רבן גמליאל השני (נשיאותו בערך 80-118 לספירה). גרסתה הסופית של העמידה נקבעה ונכתבה לערך במאה ה-8.

65. בשנת 1994 פתח מתנחל יהודי יליד ארה"ב מקרית ארבע בירי ממכונות ירייה בתוך מערת המכפלה והרג עשרות מוסלמים לפני שירה בעצמו. קברו הפך למוקד עלייה לרגל בין יהודים קיצוניים.

66. יש אומרים שפרופ' י. קלויזנר, עורך השילוח, ניסה להציג את מועמדתו של שמי לפרס נובל בספרות על-סמך יצירה זאת.

67. יש אומרים ששמי הצטרף לו עצמו.

68. האוטוביוגרפיה של ג'ורג' זיידן בתרגום לאנגלית מאת תומס פיליפ 1990; ג'ורג' זיידן, חייו והגותו מאת תומס פיליפ, 1979.

69. האוניברסיטה האמריקאית בביירות – נוסדה ב-1866 ע"י מסיונרים אמריקאים, ניתן להחשיבה לותיקה והחשובה בין המוסדות האקדמאים המודרניים במזרח התיכון.

70. ג'ורג' זיידן, חייו והגותו מאת תומס פיליפ 1979 ע"מ 5-8.

71. בכתבו התגלות האיסלאם, השתמש שמי בצרוף הדומה ל-גילוי השכינה כנזכר בתלמוד, ו-

תג'אליה בערבית בדומה ל-כיתאב אל תג'אליאת - ספר ההתגלויות - מאת הסופר הסופי אבן אל ערבי (1183-1240 לס"ה). ההבדל בין ההצהרה הבסיסית של היהדות "שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד" וההצהרה המוסלמית "אין אל מבלעדי אללה ומוחמד הוא נביאו" – הוא בהכרה בנבואתו

- של מוחמד. היהדות בדומה לנצרות שכללה את תורת השילוש ושימוש באיקונין. בהתאם לתורת האיסלאם, קריאה מכוונת של הצהרה זו מספקת לשם התאסלמות. השלילה המוחלטת של נבואתו של מוחמד בידי סמכויות רבניות בוודאי הייתה ידועה לשמי, תלמיד הישיבה הספרדית, שכן בתקופות שונות היה זה עניין של חיים ומוות עבור היהודים בארצות האיסלאם. חלק מן הרבנים קבעו שעל היהודים להקריב נפשם על קידוש השם אם הוכרחו לקרוא הצהרה זו תחת איום החרב. הרמב"ם – מוסא אבן מיימון (1135-1204 לסה"נ) ענק רבני ספרד ופילוסוף ידוע, ניצב תחת איום זה בספרד ובצפון אפריקה. במאמריו – איגרת השמד, איגרת תימן, הקדמה לפרק חלק, ומורה נבוכים - עסק הן בהתגלות למוחמד והן באיום השמד. הוא הורה ליהודים להציל את נפשם, אך לעזוב מיד כל ארץ בה אולצו להשתמד. הרמב"ם גם הדגיש את ייחודה של ההתגלות למשה לעומת כל שאר הנביאים. האיסלאם מקבל את נבואתם של כל נביאי ישראל. כולל אברהם ומשה, אך מדגיש את נבואתו של מוחמד, הנביא האחרון מעל כל השאר, כמפורט בקוראן, בסירה, ובחדית'. אולם ספרות ההתגלויות הסופית הייתה מקובלת גם בקרב היהודים בימי הביניים, לעיתים הועתקה באותיות עבריות, והשפיעה גם על מנהגי היהודים. בנו של הרמב"ם, רבי אברהם, היה ממפיצי ספרות ההתגלויות. הרמב"ם עצמו עלה לרגל לחברון ב-1166 לסה"נ.
72. השלשול, קטע מספור שלא נדפס כולל תאור אפוקליפטי ובו מופיעים המלאך גבריאל והנביא מוחמד.
73. שמי השתמש במונח מתמזרחים הנגזר משורש ז'ר'ח בבניין התפעל. ונראה שמטבע לשון זו היא יצירתו המקורית, והיא כמעט זהה במובנה למונח אורינטליסטים כפי שהוכנס לשימוש ע"י אדוארד סעיד (נפטר ב-2003), אך המונח מתמזרחים בו השתמש שמי מביע זלזול שכן יש בו משום משמעות העמדת פנים.
74. שמי השתמש במונח התמדנות, על פי שורש מ'ד'נ' בבניין התפעל, וזוהי כנראה מטבע לשון עברית חדשה משלו.
75. עפ"י ג'ורג' זידן חייו והגותו כלעיל, ע"מ 44.
76. טהה חוסיין (1889-1993) ממנהיגי התנועה המודרנית בספרות המצרית, התעוורר בינקותו, תחילת חינוכו באוניברסיטת אל אזהר בקהיר, אך בעקבות מחלוקת סיים את לימודיו באוניברסיטת קהיר החילונית, ואח"כ השתלם בסורבון בפריז. כחילוני מוצהר וחסיד התרבות המזרח תיכונית הנהיג חידושים נרחבים במערכת החינוך בתפקידו כשר החינוך המצרי.
77. הארון א-רשיד (786-809 לסה"נ) הכליף החמישי משושלת עבאס, שלט באימפריה המוסלמית בשיא תפארתה מבירתה בבגדד המתוארת בגדולתה בסיפורי "אלף לילה ולילה". היה ידוע בהתהלכו בבירה בזהות סמויה למען הקשב לתלונות נתיניו.
78. בית האשים – צאצאיו של הנביא מוחמד, המונים כיום את בתי המלוכה בסעודיה ובירדן.
79. הואזירים הברמקיים – ג'אעפר, ואזירו הנאמן של הארון א-רשיד במשך 15 שנים הוצא להורג עם כל משפחתו בשנת 803 לסה"נ.

80. בית-עבאס – שושלת החליפים השנייה בתולדות האימפריה המוסלמית. בית עבאס הפיל את בית אומאיה בשנת 705 לסה"נ, ושלט עד לפלישת המונגולים ב 1258 לסה"נ. הם ייסדו את בגדד כבירתם.
81. יהודה עמיחי (1924-2000) יליד גרמניה, עלה לארץ בשנת 1936. מן הנבחרים שבמשוררים העבריים המודרניים. לעיתים תואר כמשורר הלאומי העכשווי. ידוע בסגנונו הפשוט ובשימוש בשפת היום-יום. שירת בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, ובצה"ל ב 1948, 1956 וב-1973. הוספד כאחד "מנקיי הדעת שבירושלים".
82. מחמוד דרוויש – נולד ב-1942 בפלשתינה וחי עד 1971 בישראל. עזב למוסקבה ואח"כ נשאר בגלות בקהיר, בביירות, בטוניס ובפריז. חזר לרמאללה בשנת 1996. נחשב למשורר הלאומי הפלשתינאי. הוא הציג יוצרים ישראלים לקורא הערבי כעורך הביטאון אל-כרמיל – מחווה יוצאת דופן בעולם הערבי. בתקדים יוצא דופן נכללה שירתו לזמן קצר (2000) בחומר הלימוד בבתי הסר התיכוניים בישראל, אך הוסרה משם תחת לחץ פוליטי. דרוויש שירת בוועדה המבצעת של הארגון לשחרור פלסטין (אש"פ), והיה בין מחברי הצהרת העצמאות הפלשתינאית ב-1988 שהכירה באופן ישיר בשתי מדינות בפלשתינה-א"י.
83. עבד אל-ראזאק – קמאל א-דין אבן אבו אל ע'אנים אל קאשאני – סופר סופי ידוע (נפטר ב-1329 לסה"נ) בין יצירותיו הידועות: אסתיליחאת אל-סופיה – מילון טכני לתורת הסופים, טעווילת אל קוראן – פרוש לקוראן, רוסאלה פי ל-קאדע ואל-קאדר – חבור על הגורל הקבוע וחופש הבחירה המשלב את הפילוסופיה של אריסטו עם פילוסופיה ניאופלטינית ומסורת הקוראן. לא ניתן לאשש את טענתו של שמי שאל-ראזק תרגם מחזות יוונים לערבית, ונראה שאינה סבירה.
84. חליפות – חליף הוא תואר השליט הדתי והחילוני של הישות האסלאמית בעקבות מותו של מוחמד. בתחילה שלט רק כליף אחד בממלכה האסלאמית, אך מאוחר יותר התפוררה הממלכה למספר חליפיות מתחרות.
85. מקאמאת אל חרירי – המקאמה, מן העתיקות והייחודיות שבצורות הספרותיות הערביות. מקורה במסורות שבעל-פה מן התקופה הטרומ-אסלאמית. המקאמה שוכללה לצורתה הקלאסית ע"י אל חרירי (1054-1122 לסה"נ), בשלבו פרוזה מחורזת ומקצבית למחצה בשורות שירה, שימוש במילים ערביות נשכחות, תוכן משעשע ומחנך, ומגוון נושאים מדיוניים פילוסופיים לסיפורי הרפתקאות. אופייה התיאטרלית של המקאמה מודגש בשינוי קול המספר - שילוב של חד-שיח ודו-שיח. לדוגמא, שילוב קול הגיבור וקול המספר (ראונו) שהוא נוסע, או זקן שגילה את הסיפור אודות הגיבור ועלילותיו, ומספרן למחבר. מקאמאת אל-חרירי התפרסמו במהירות בעולם המוסלמי, ורק הקוראן עצמו עלה עליה בפרסומו. במאות השנים שחלפו רבים ניסו לחקות את אל-חרירי. רבי יהודה אל-חרירי (ספרד 1165-1225 לסה"נ) תרגם את אל-חרירי לעברית ובנוסף חבר מחזור מקורי של מקאמות בעברית – ספר תחכמוני. מטרתו המוצהרת – להוכיח את כוחה של השפה העברית, שבזמנו כבר לא הייתה שפה מדוברת במשך כאלף שנה. יחד עם שאר הספרות הערבית, דעכו המקאמאת, לעיתים עד כדי משחק מילים נבוב. ניסיון לחדש צורה ספרותית זאת נעשה במאה ה-19 בזמן התחייה הערבית (נאהדה), אך השימוש באוצר מילים אזוטרי הטיפוסי למקאמאת עמד

בניגוד למטרותיה של הספרות הערבית החדשה. תרומת המקאמאת לתיאטרון הערבי החדש זניחה.

86. מ.ד. גאון בספרו יהודי המזרח בארץ ישראל, חלק שני, ירושלים, תרצ"ח, כלל ביוגרפיה קצרה של שמי, ומנה בין כתביו רשימות מחיי הערבים ביומון מפלגת הפועלים דבר שנחתמו בראשי תיבות בלבד. סקירת דבר בשנים המתאימות העלתה שתי רשימות: א. מן הנגב – באר שבע, דבר 18 באוגוסט, 1925 ב. עבר הירדן, דבר 8 ביולי, 1926.

סגנון הרשימות דומה לזה של הרשימות על יהודי דמשק שנחתמו ע"י שמי בשמו המלא.

87. בנד, בולאטה, גוברין, יהושוע, לזר, פטרסון, שמאס, שקד, תמארי – עורכים, חוקרים וסופרים בישראל, פלשתינה, אנגליה, קנדה וארה"ב.

88. ברנר – ראה לעיל.

89. הג'אנר הארץ-ישראלי ואביזריהו, 1911. קרוב לודאי שלשונו העברית של ברנר המשתקפת בכותרת

זו – שעטנו מוזר של צרפתית עברית מודרנית וארמית - נשמע מלאכותי באזני שמי, וקרוב לודאי

גם באזני בן זמנו עגנון, שגם הוא כתב על נושאים מקומיים. ובכל זאת – שמי התרשם מאוד

מפגישתו הראשונה עם ברנר, ועגנון הספיד אותו לאחר הרצחו. אך בתמול שלשום - יש אומרים

הטובה שביצירות עגנון – המתארת, לעיתים בסמליות, תקופה זאת בפלשתינה, ופורסמה שנים

רבות אח"כ, כלל עגנון דמות מוזרה ובלתי מתקבלת על הדעת – ארזף, המפחלץ מיפו (שם גר ברנר),

שניחן בכוחות-שכנוע מופלאים (כמו ברנר), והיה מפתה בעלי-חיים לזכות בחיי הנצח ע"י פחלוצם.

הקשר בין ברנר לארזף אף נרמז בדרכו של עגנון – "ברנר מזלזל באותם הבתים והשכונות שבונים

בארץ ישראל, מפני שהוא פיסיםסטון. בלא שום קישור וחיבור הגיעה דעתו אצל ארזף..."

וייתכן שזה היה אמנם פסק דינו של עגנון על כתביו של ברנר – יצירות מתות ומפוחלצות.

90. ברנר, שביטל את הנושאים המקומיים וגם לא ידע לדבר עם המקומיים, סופו שנרצח ליד יפו בזמן

המאורעות של 1921 כששמי ניצל בידי מכרים ערביים בחברון.

91. אידיאולוגיה זו של התנועה הציונית הסוציאליסטית מזוהה ביסודו עם כתביו של בר בורוכוב

(1881-1917).

92. מכתב לבורלא, תרפ"ט (1929)

93. בורלא, מזרח ומערב כרך א', ע"מ 167-168.

94. שנאור זלמן שזר (1889-1974) שר החינוך הראשון ונשיאה השלישי של מדינת ישראל, יליד רוסיה

עלה לישראל ב-1924.

95. ידידיה שמיר סיים לימודיו בביה"ס הראלי בחיפה ב-1936, ובטכניון בחיפה ב-1941 (הנדסת חשמל

ואלקטרוניקה). בשנות השישים שירת בשגרירות ישראל בפריז, צרפת, ובאותה תקופה למד מדעי

הגרעין וערך מחקר בתחום זה. מאוחר יותר למד לשני תארים מתקדמים בהנדסה באוניברסיטת

קולומביה בניו-יורק. בסיום שירותו במשרד הביטחון כהן כסגן המדען הראשי. כיום הוא שולט

בעברית, אנגלית וצרפתית, וקורא ספרות טכנית בגרמנית אך אינו דובר ערבית.

96. הדסה רביקוביץ', פיזיקאית, דודתה של דליה רביקוביץ' – משוררת ישראלית ידועה.

97. **אנו מוקירים תודה לד"ר צפירה עוגן על עזרתה הנדיבה.** דברים מתוך התכתבותו של שמי המובאים כאן מקורם בעבודת מחקר חלוצית שנעשתה ע"י הד"ר צפירה עוגן באוניברסיטת תל-אביב ב-1972, בהדרכת פרופ' נורית גוברין. כל התאריכים בהתכתבות צוינו עפ"י הלוח העברי במקור, והומרו כאן לנוחות הקורא לתאריכים עפ"י הלוח הכללי.
98. **תודתנו לפרופ' רחל קלדרון אקרמן, לפרופ' עסא בולטה, לפרופ' פליקס ברונר, פרופ' אלי שמיר, פרופ' סלים תמארי, ולאסא צרניק על עזרתם בכתיבת מאמר זה.**